

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS DEZINTEGRÁCIÓ A KÁDÁR-KORSZAKBAN

(Vázlat a polgári társadalomfejlődés esélyeiről 1990-ből)

V. G. emlékének

Vannak társadalmi jelenségek, amelyeknek színét leginkább a fonákja felől lehet megközelíteni, leírni és értelmezni. Ilyen jelenségkör a *társadalom integráltsága*, amelyet meglétében életünk természetes közegeként érzékelünk. Jelentőségét valójában a szakadáspontok szaporodásával ismerjük fel, akkor, amikor – a társadalom *dezintegrálódásáról* szerzett tapasztalataink nyomán – az integráció felbomlását hiányélményként éljük át.

A mai magyar társadalom a dezintegrálódás számos jelét mutatja. Szétesőben vannak a mindennapi életkeretek rutinjai, akadozik intézményeink bejáratott használata, gyengülni, sőt szétzilálódni látszik az értékazonosságok latens közösségsszervező ereje, zavarok mutatkoznak az emberi érintkezésekben, szétmállottak a nemrég még a szokásjog egyértelműségével szentesített érdekérvényesítési módok. Kísérőjelenségként pedig ott vannak a félelem, a bizonytalanság, a helyvesztés csendes önemész-tései vagy hangos dühkitörései; ott vannak a reménytelenségbe vesző szegénység mind tömegesebb és mind arcpirítóbb tünetei; ott vannak az egymás ellen feszülő rasszista indulatok, a kitzasztás és a megtaposás durvább vagy rafináltabb, ámde kétségtelenül szaporodó jelenségei.

Ugyanakkor bontakozni, kifejlődni látszanak szinte a semmiből előkerülő új integrációk. Régen szétvertnek hitt kultúrák élednek újjá az egyes vállalkozók szellemes, újító kísérleteiben, magánszemélyek és lazán szerveződő csoportok leleményeiben. Egyesületek, klubok, olvasókörok, önképző akadémiák és helyi szövetkezések százai meg százai nőnek ki a földből, jelezvén rejtett összetartozások újraintézményesülését.

S talán nem kellene elfelejtkeznünk az integráltság megannyi *politikai* megnyilvánulásáról sem. A magyar társadalom – megítélésem szerint – már jóval a választások előtt feladta az újragondolás leckéjét mindannyiunknak, akik osztottuk azt a nyolcvanas évek politikai irodalmában több-kevesebb egyöntetűséggel kifejtett gondolatmenetet, miszerint a Kádár-rendszer „sikeres” semlegesítési politikájának köszönhetően az emberek elvesztették politikai érdeklődésüket, általánossá vált a „passzivitás”, a befelé fordulás, a közösségek iránti érdektelenség, a politikai apátia.

Az elmúlt egy-két év tapasztalatai nyomán a képet ma már ennél bonyolultabbnak látom. Megkockáztatom azt az állítást, hogy a kádárizmus apolitikus pragmatizmusa nem ölte meg a felszín alatt őrzött politikai tudatot: mindvégig fennmaradt a rendszerrel szembeni ellenállás politikai kultúrája, sőt, ebben a kultúrában csendben, fű alatt éppúgy lezajlott egy sajátos modernizációs folyamat, mint ahogyan modernizá-

lódott a lakáskultúra, a gyermeknevelés norma- és értékrendszere, vagy – megannyi területen – a munka végzésének módja és tartalma.

Az utóbbi két év bővelkedett a politikai kultúra integráltságának és – rejtve megszületett – modernizációs tartalmainak bizonyítékaiban.

A sorból kiemelkedik az 1989. novemberi népszavazás, amelyen már a részvételi arány is meglepetés, és az apátia ékes cáfolata volt. A „megkérdezéséről” leszoktatott társadalom elment, hogy voksaival súlyt adjon a nyári–ősi kerekasztal-tárgyalások „rendszerátalakító” szándékainak. Elment, (akkor) nem azért, hogy pártot válasszon, hanem hogy nyomatékos *nemet* mondjon a korábbi rend folytatására. A népszavazás négy *igenjének* győzelmét így fordítanám le: bármilyen engedékeny és liberális is a fellazult pártállami berendezkedés, rekvizitumai érintetlenül megvannak még. S e rekvizitumok – 1956, 1968 és 1981 tapasztalataiból tudjuk és értjük – bármikor életre kelhetnek, bármikor „aktivizálhatóak”. Nem személyi politikát, nem „jó királyt” akarunk többé, hanem a korábbi rend visszatérése elleni intézményes biztosítókat, amelyek csak egy új – demokratikus – politikai struktúrában születhetnek meg.

Egy hónappal később a politikai integráltság további gazdag – szociológiai értelemben azóta is keveset elemzett – adalékait és mélyen őrzött értéktartalmait tárta elénk a történelem. Érdemes felidézni az eufóriát és a meglepetést: mennyire nem akarunk hinni a szemünknek, fülünknek, amikor 1989 decemberének végén, a legszenvedőbb családi ünnepek idején a magyar társadalom az elveszettnek hitt közösségi összetartozás és a szervezett cselekvés elsőprő erejű példáit adta; rétegeket, generációkat, szemben álló politikai erőket és akkortájt (is) éles érdekkonfliktusokat körbefonó és felülíró egységgel reagált egy *számára* perdöntően fontos történésre, a romániai forradalomra. Világossá vált: a magyar társadalom *saját* sorsa részeként élte át, ami a szomszédos országban történt, mégpedig kétfajta értelemben is – a *nemzeti* és az *emberi* szabadságjogok vonatkozásában egyaránt. Románia ügye – Erdély révén – elválaszthatatlan része a magyar nemzeti önmeghatározásnak; forradalma ekképpen „konkretizálása” volt mindannak, amiről Magyarországon harminc éven át nem lehetett beszélni, de ami – szemlátomást – távolról sem absztrakt fogalom, hanem a családok élményanyagában őrzött, generációkon át továbbörökített és élő-eleven sorsokhoz köthető értéktartalom volt és maradt: mindannak, amit – a szó sokrétű értelmében – az *önrendelkezés* szabadságjogain érthetünk. Így és ezért többszörösen igaz, hogy 1989 decemberének végén a magyar társadalom *1956-os önmagát* ünnepelte, amikor saját egykori forradalmának tétjét újraélve, akció- és érdekszövetségre lépett, hogy támaszként álljon a diktatúrát megdőntő szomszédos nép oldalára. *Saját* történelmi tapasztalatainak felhajtóerejével kínálta fel a segítség és a támogatás változatos formáit az egykor elveszett forradalom három évtized múltán talán sikerre vihető és immár kiteljesedett jelentésű győzelméhez. Az integráció ép szövevei, az összetartozás és a szolidaritás modern tartalmai nélkül elképzelhetetlen lett volna mindaz, ami Magyarországon együttműködésben, magától értődő önfeláldozásban, szellemességgel működőképessé varázsolta szervezőerőben, ugyanakkor a fegyelmezett be nem avatkozás természetes tiszteletben tartásával felmutatta magát az 1989-es karácsonyi és újévi ünnepek között.

A példák sora folyatható.

Az elmúlt néhány év mindkét állítás igazolására bőségesen szolgáltatott adalékokat: Magyarországon ma együtt vannak jelen a dezintegrálódás ijesztő válságjelenségei és a meglepően erősnek tűnő integráltság tendenciái.

Fontos ezért feltennünk a kérdést: e kétfelé húzó, ellentétes erők milyen viszonyban vannak egymással? Melyek az összetartozás és az összeszerveződés mélyebb szociológiai tartalmai, és milyen tényezők, milyen mozzanatok állnak a szétesések, a leszakadások, a dezintegrációs folyamatok hátterében? Fontos feltárnunk: honnan táplál-

koznak azok a viszonyok és magatartások, amelyek az új integrációkat termelik; előtörténetük és előképük vajon fellelhető-e a közelmúlt történetében? S ha igen a válaszuk, akkor meg kell kísérelnünk tisztázni azt is: ma, a rendszerváltó politikai fordulatok után milyen pályákon mozognak azok tovább? Van-e tétje a korábban latens integratív erők széttzilálódásának, felbomlásának, ha igen, miben ragadhatjuk meg a kockázatokat?

É kérdéseket a korszak – a jelenkor – legfontosabb szociológiai kérdéseinek tartom. Nem udvarias mentegetőzés, hanem az alig-alig elindult társadalmi önfeldolgozás tényéből fakad, ha kimondom: bármilyen feszítőeknek és megkerülhetetleneknek látom is megválaszolásukat, ma aligha tehetünk többet, mint hogy megfogalmazzuk a meditáció, az újraértékelés és a végigélt évtizedek értelmezéséről folytatandó dialógus igényét. Hiszen tudnunk kell: a kikristályosodott válaszok történelmi távlatot, higgadt kutatómunkát és – nem utolsósorban – az elemzéshez szükséges nyelv és fogalomkészlet kimunkálását igénylik. Mindennek tapasztalati és szellemi létrehozatalában pedig csak a kezdetek kezdetén vagyunk.

Így tehát az előttünk álló évek „nagy átgondolási programja”-hoz való szerény hozzájárulásként kísérek meg néhány megfontolást felvetni a jelenkori társadalmi mozgásirányok értelmezéséhez.

A magyar társadalom mai integrációs problémáinak pontosabb leírásához kissé fel kell bontanunk magát a fogalmat, s elkülönítenünk az integráció két típusát. Az itt használt felfogásban a *társadalmi* integráció szélesebb is, szűkebb is, mint a *rendszer*-integráció.¹

Társadalmi integráción azt értem, hogy a társadalomban a mindennapi eljárásmodok, az életformák, az érvényesülés útjai, a kialakuló különbségek és azok tudatosulásai, az én- és csoportazonosságok tartalmi és tartományai, a kiválasztódások támogatása (illetve meghatározott formáik elutasítása) általánosan elfogadott és gyakorolt szabályokon nyugszik. A szabályok általános érvénye még akkor is igaz, ha azokon belül persze jól körülhatárolható szubkulturális differenciák és egymástól sokszor élesen (és konfliktusosan) elváló strukturális csoportkülönbségek fejlődnek ki. De a hovatartozásokról, a szerepek és érvényesítésük arzenáljáról szóló tudások átfogóak, a szabályok átláthatóak és megtanulhatóak, s alkalmazásuk mellett az egyén – adott keretek között – választhat. Nonkonform (azaz nem többségi) választásai pedig nem feltétlenül jelentik marginalizációját, a társadalom támogatásának teljes megvonását, és következményeikben nem járnak a társadalomból való kiteszítással.²

A rendszer-integráció – értelmezésem szerint – azt jelenti, hogy a fenti folyamatokat a jogrendszerben szentesített szabályozások fogják keretbe, amelyek végső soron a hatalmi és az uralmi viszonyok működésében, a politikai berendezkedés konkrét tartalmában jutnak kifejezésre. Ezek a szabályozások behatárolják a társadalmi státusok és pozíciók megszerzésének módozatait, és normatív rendszerbe foglalják a kiválasztódás lehetséges pályáit.

A rendszer-integrációt közelebbről tehát a hatalomgyakorlás elveinek, az állam berendezkedésének, illetve intézményei működésének sajátosságaival jellemezhetjük. Az egymástól elkülönülő rendszer-integrációk mindenekelőtt a mások feletti uralmat igazoló felhatalmazásokkal, a felhatalmazások érvényesítésének formáival, a hatalom által „normálisnak” elismert viselkedések szabályainak pontos rögzítésével és napi gyakorlattá emelésével nyerik el konkrét történeti tartalmukat.

A kétfajta integráció viszonyának alapkérdése, hogy a jogilag rögzített szabályrendszer, illetve a szabályok hétköznapi értelmezése és végrehajtásuk intézményes formái rásimulnak-e a társadalomban megérelődött integrációs tartalmakra, vagy éppenségg-

gel felülírni, radikálisan megváltoztatni, újradefiniálni kívánják azokat – magának a rendszernek az integráltságát azonosítván az újonnan kifejlesztendő társadalmi integrációval. Alapkérdés tehát, hogy a kialakuló hatalmi intézmények, a jogrendben lefektetett normák, a hivatalok betöltésének szabályai, a polgárok és intézményeik viszonyai követik-e a meghonosodott, konszenzuálisan elfogadott és kulturálisan átörökített értékrendeket, magatartási mintákat, kifejezik-e a társadalomban kiérlelt aspirációkat, a kiválasztódásnak az emberek széles körében elismert útjait, a mindennapi aktivitásban testet öltő előrejutási törekvéseket, vagy – ellenkezőleg – mindezt egy nagy történelmi „tabula rasá”-val és a hozzá szükséges ideológiákkal semmisnek, eltörrendőnek, érvénytelennek nyilvánítják-e.

Ebben az értelemben a rendszer-integrációnak a modern társadalmakban két ideáltipikus esete van: a totalitárius berendezkedések, illetve a liberális demokráciák.

A totalitárius integrációk önmeghatározásának viszonyítási pontja egy megszüntendő társadalmi állapot – a radikális „újradefiniálás” szándékával, aminek érdekében igyekeznek a rendszer politikai totalitásában feloldani az integrálódás minden más lehetséges tartalmát.

A liberális demokráciák mint rendszer-integrációs formák a társadalom megőrzendő, kiteljesítendő integrációs teljesítményeiből eredeztetik magukat, s innen van, hogy a politikai államot – mint a rendszer integritásának fenntartóját – tendenciaszerűen igyekeznek a sokat emlegetett „éjjeli őr”-szerepre korlátozni, s feladatául pusztán azt kijelölni, amire „való” – hogy hatalmi eszközeinek birtokában a kultúrák, a politikai tagolódások pluralizmusának békés együttélését biztosítsa.³

Nyilvánvaló, hogy a két ideáltípus a maga tiszta formájában nem több modellnél: az „egyenmintára” berendezett szovjet típusú totalitárius rendszerek, a kelet-közép-európai szocialista társadalmak ma elemi erővel felszínre törő lényeges különbségei éppúgy jelzik ezt, mint az a tapasztalati tény, hogy csak madártávlatból tekinthetjük „azonosaknak” a francia, az angol vagy a svéd demokráciákat. A feladat éppen az, hogy a politikai modellek konkrét történelmi struktúráit tárjuk fel, s igyekezzünk valamivel többet mondani annál, mint hogy a „rendszer-váltást” az egypárti diktatúrának többpárti parlamenti uralommal való felváltása jelenti. A politikai hatalom természetéről, korlátozásának módjairól, normarendszerének gyakorlati elveiről, az újfajta berendezkedés intézményeinek szelleméről ugyanis e *keret* kiszabásával még semmit sem állítottunk.

A társadalmi, illetve a rendszer-integráció előbbiekben vázolt megkülönböztetésének éppen ez utóbbi feladat szempontjából van – reményem szerint – értelme és aktualitása. Ha ugyanis a rendszer-integráció megbomlik, sőt, szétesik – mint a pártállami berendezkedéssel történt, illetve történik napjainkban –, még mindig nyitott maradhat, hogy a szétesés eróziós folyamatai és a hatalmi átrendeződés a társadalmi integráció felbomlásához vezetnek-e. Vagy éppen fordítva – egészségesen – megy-e végbe a folyamat, azaz a társadalmi integráció rejtetten kifejlődött potenciálja képes-e kitölteni az új rendszer-integráció kereteit.

E dolgozat legfőbb mondanivalója az, hogy a társadalmi integráció polgári alapjainak és a liberális demokrácia rendszer-integrációs potenciáljainak rejtett kiérlelődése az elmúlt évtizedek – a Kádár-korszak – legfontosabb társadalomtörténelmi teljesítménye.

A totalitárius berendezkedést Magyarországon nem „megdöntötték”, hanem az az idők során – mind politikai, mind gazdasági és társadalmi tartalmaiban – egyszerűen szétmállott. (Anélkül, hogy kisebbiteni akarnám ama politikai erők és aktorok szerepét, akik a szocializmus teljes válságának tényeit kimondták és a megfelelő politikai konzekvenciák levonását előmozdították, hangsúlyoznunk kell, hogy az 1988–89-es fordulatokat szociológiai értelemben e forradalmi látványosságoktól mentes, hosszú

folyamatok tették lehetővé és keresztülvihetővé.) Az erózió közös társadalmi teljesítménye az a legfontosabb sajátosság, amelyből a magyarországi átalakulás a siker reményében mérítkézhet. E közös teljesítmény közösségének fel nem ismerése vagy kisajátítása ugyanakkor talán a legnagyobb politikai veszély, amely a demokratikus integrációra leselkedhet. Éppen ezért fontos közelebbről szemügyre vennünk a rejtve kifejlődött társadalmi integráció mibenlétét, összetartó szöveteit és törékenységet. Elengedhetetlen e visszatekintés ahhoz, hogy világosabban értelmezhesük: miből táplálkoznak a polgári világ intézményesülésének és társadalomszervező erőként való megizmosodásának esélyei, s milyen korábbi „megoldatlanságokból” erednek az integrációs teljesítmények esetleges elenyészésének veszélyei. Mindehhez vissza kell mennünk – ha nem is a kezdetekhez, de 1956-hoz.

A Kádár-korszak összes teljesítménye és a felbomláshoz vezető általános válsága – ezt leírni talán ma már közhely – 1956 nélkül értelmezhetetlen.

Az utóbbi évek kritikai irodalmában gyakorlatilag általánossá vált az a felfogás, amely a forradalom megtorlása utáni konszolidációt, illetve a hetvenes–nyolcvanas évtizedek mind világosabban érzékelt válságfolyamatait a Kádár-rendszer berendezkedésének felemás jellegéből származtatta. Az elemzések a posztstálini politikai intézményrendszer és társadalomirányítás rekonstruálása, illetve fenntartása mellett végbement erodálódás folyamatairól, a felemás polgárosodás kibontakozásáról, a polgári életkeretek magánéleti feltételeinek széles körű, ám „fű alatti” megteremtéséről beszéltek.

A kritikai irodalom kulcsjelentőségű kiindulópontja volt a forradalom meg nem történtté tételének, tabuizálása következményeinek leírása. Az analízisek a kölcsönös félelmek és hazugságok vezérelte manőverezési lehetőségekről, az 1956-nak köszönhetően megteremtett „legvidámabb barakk”-konstrukció torzult nemzettudatot termelő hamisságáról szóltak. Jórészt e politikai állapotból vezették le a magyar társadalom szembeszökőnek ítélt atomizáltságát, amelyet az integráció minden formájának csaknem teljes megszűntével azonosítottak, rámutatván, hogy a „kohéziót” legfeljebb a külsődleges keretek kényszerei, illetve az anyagiasság egyeduralkodó értékrendje tartja fenn. A leírások a legsúlyosabban megfizetett társadalmi áruk között emlegették az erkölcsök és a közösségek széttzilálódását, és figyelmeztettek az ideologikus tudat elvesztéséből, illetve a társadalom depolitizáltságából fakadó hosszú távú veszélyekre. Változó előjellel értékelték és mérlegelték a politikai érdeklődés megszűntéről tanúskodó „passzivitást”, az individualizmus térnyerését, a magánboldogulás kis perspektívájú lehetőségeinek szaporodásával előálló, a politikai cselekvés pótlékának tekintett „fogyasztói lázat” és a befelé fordulást.

Anélkül, hogy elvitatnám e leírások részleges pontosságát és – főleg – ama szándék tiszteletre méltó voltát, amely a negatív következmények felsorolásával a forradalom tabujának megtörését, 1956 nyilvános felvállalását sürgette, mégis: az integráció megszűntéről, a társadalom atomjaira hullásáról és a politikai tudat felszámolódásáról szóló jellemzéseket – mint már jeleztem – alapvetően revideálandónak tartom.

Úgy látom, hogy az 1956-os élmény kollektív emléke *nem* szívódott fel nyomtalanul, és *nem* tűnt el a társadalom politikai tudatából az elmúlt harminc év során, noha e kollektív emlék életben tartásának formái valóban sajátosak és – „klasszikus” mértékkel mérve – nem kellően artikuláltak voltak.

Ami pedig a „fogyasztói lázat”, a magáncélú felhalmozást illeti, szelepeinek megnyitása a hatalom oldaláról lehetett valóban tudatos szándék arra, hogy a forradalom leverése után a társadalom energiáit a politikailag semlegesnek látszó „pótcselekvés”

magánéleti pályáira terelje. Az *intenció* és a *kimenetel* azonban nem azonosak egymással. A hatalom ugyanis e gesztusával szándéktalanul (sőt, tudatos céljai ellenére) teret nyitott a társadalomfejlődés egy korábban megrekedt és 1945 után befejezetlenül maradt, majd évekre befagyasztott útjának végigjárására. A magánélet háborítatlanságát visszkapó társadalom éppen az 1956 semlegesítését és elfeledtetését célzó kádárista politikának köszönhetően járhatta végig a kispolgárosodás folyamatát⁴, s juthatott ezáltal talán a közép-európai régió társadalmi közül a legközelebb a polgári átalakulás alapjainak szerves megteremtéséhez.

De menjünk sorjában, és vizsgáljuk meg, valóban igaz volt-e, amit sokan „amnéziás felejtésként” jellemeztek.

A jelenség pontosabb leírásához el kell különítenünk egymástól az 1956-ra vonatkozó hivatalos, illetve a magánéleti kommunikáció világát.

Úgy látom ugyanis, hogy a látszólagos felejtés és a tabuképzés ténye igaz volt a hatalom és a társadalom viszonyában, de nem állt fenn a társadalom informális szerveződéseiben. A forradalom meg nem történtté tétele, a hallgatás alapszabály lett a sikeres beilleszkedésben, az intézményekkel való hivatalos közlekedésben, de a hallgatás cinkos megtagadás és az 1956-os alapú összetartozás kifejezése éppúgy alapszabály lett a „hivatalostól” elhatárolódó, ám lassacskán a társadalom tagjai számára egyenrangú fontosságra szert tévő informális viszonylatokban.⁵ 1956-ról nincs nyilvános nyelvünk, de kifejlődött az utalások és metakommunikációk majd mindenki által értett és osztott jelrendszere, finom distinkciók megtételére képes szóhasználata, amelynek segítségével 1956 igazi jelentéstartalmát és tradícióját sikeresen adták át az idősebb generációk az 1956 után született fiatalabbaknak. Úgy látom, hogy 1956 ereje elegendő volt a csendes ellenálláshoz és a politikai berendezkedés alapjainak erodálásához, s hogy ezért a politikai integráció teljes hiányára vonatkozó – még a legfrisebb politológiai irodalomban is gyakran felbukkanó⁶ – állításokat ideje átértékelnünk.

A forradalom emlékének megőrzésén és a mégoly korlátok közé szorított magánéleti továbbadásán túl, az elmúlt három évtizedben rejtve kifejlődött társadalmi integrációnak voltak azonban további fontos összetevői is.

A Kádár-korszak titka – mint említettem – az a „következetes kettősség”, amellyel a hatalom – 1956-os tapasztalatainak birtokában – a totalitárius keretek és társadalomirányítási szerveződések rekonstrukcióját, sőt megerősítését (a hatvanas évek közepétől egészen összeroppanásáig) ügyesen elegyítette a magánélet „szentségének” rehabilitálásával és tiszteletben tartásával. A kettős játékszabályrendszer pedig teret adott a kispolgárosodás véghezvitelének, amely a „békén hagyott” családi keretek között adekvát munkaszervezeti formákra és a kultúra továbbörökítésének megfelelő mechanizmusaira lelhetett. E keretek elegendőeknek bizonyultak a szükséges – hivatalosan azonban el nem sajtítható – tudáskészlet újraélesztésére és a körülményekhez való adaptálására is. Engedményként visszacapott „szabadságukban” a családok munkaetikát, életcélokat és tartást építhettek tovább, az eleinte a háború által, majd a hatvanas évek közepéig a diktatúrák fegyelmével lehetetlenített társadalmi mozgáspályákon. A kispolgárosodás háború előtti paraszti, kistisztviselői és munkaaspiráció tehát – aközben lezajlott politikai, intézményi, gazdasági, foglalkozási és társadalmi átrendeződés ellenére – beteljesíthetőekké váltak, mégpedig igen széles szociális bázison.

A kispolgárosodás folyamatainak társadalomtörténeti végigvitelével azonban egyúttal ki is merültek a Kádár-rendszer továbbélésének lehetőségei – a felemás berendezkedés mélyülő válságba és zsákutcába jutott. Más szavakkal: a kettősség társadalomszervező elvvé emelése, a kettős viselkedések, igazodások, a kettős nyelv, a kettős magatartás, a kettős pillérű biztonság megteremtése szavatolta a magyaror-

szági posztsztálini „liberalizmus” történelmileg hosszú fennmaradását, és – ásta alá ösztársadalmi aknamunkával – saját alapjait.

A világ megkettőzöttsége, az elsővel az idők során egyenrangúan fontossá vált második gazdaság terjeszkedése, a (bármennyire torzult és felemás, de) piaci jellegű tapasztalatok társadalmi felhalmozódása, a kettőskarrier-lehetőségek megizmosodása áll 1988–90 magyarországi békés forradalmának társadalmi hátterében. A két és fél évtizeden át csiszolt és gyakorolt játékszabályok közepette, a válság megoldására már csak *egyetlen* továbblépési lehetőség maradt. A zsákutcából csak a kispolgárosodásnak a polgári viszonyok megteremtése irányában való továbblendítésével lehet(ett) kikerülni.⁷

Az eddigiekben összefoglaltakat azonban ma, a közelmúlt tapasztalatai nyomán bizonyos pontokon kiegészítendőnek látom. A megfontolások egyik része a kispolgárosodás politikai tartalmát, a másik a latens integráció szakadáspontjainak szociológiai értelmezését érintik.

Ami az első problémakört illeti:

A Kádár-korszak politikai tartalmának árnyaltabb megértése szempontjából újra át kell gondolnunk annak a jelentőségét, hogy a fentebb leírt társadalomtörténeti folyamatok nem a maguk tisztaságában és vállalhatóságában mentek végbe, hanem éppenséggel a „hivatalos” létmód alá és mellé szorítva jutottak sikerre. Ekképpen pedig az informalitás pusztá létének, a kispolgárosodás tömegesen egyéni végigvitelének *közös és összekötő* tartalma nemcsak az adott életformák és aspirációk általánossá tétele, hanem *folyamatos ellenállásban* való megvalósításuk volt.⁸ Miközben a csendesen és szívósan ellenálló társadalom látszólag valóban elfogadta az engedményeken és jogfosztottságon alapuló kádári liberalizmust, és nem indított – nem indíthatott – a tabukat megszegő politikai mozgalmakat,⁹ a magánvilágba való visszahúzódás mégis a politikai töltetű társadalmi mozgalmak bizonyos jegyeit hordozta magán. A passzív ellenállásnak a magánéleti aktivitás felé forduló mozgalmát éppen azért nem azonosíthatjuk az apolitikus atomizációval, mert e tömegesen gyakorolt magatartásnak *volt* összekötő szövete és közösségi üzenete. A töltetet a felülről jövő diktátumok mindent átfogó jellegének és a feltétlen engedelmességnek a forradalomban egyszer közösséggel megtapasztalt elutasítása adta. Ez pedig sajátosan *demokratizálta* a politikai tudatot, és a magánkeretek között folyó tevékenységeknek nap mint nap fenntartott politikai öntudatot adott. *Minden* családi vállalkozás, *minden* ház felépítése, *minden* tudás, amit a szülők a világról gyermekeiknek nem hivatalosan átadtak, a „mi” és „ők” elhatárolásán nyugodott, a szembenállás mintegy politikailag is átélte mozzanatát és hallgatólagos közösségét fejezte ki.

Ezért lehetett és volt a családnak – mint a hivatalos világtól „legálisan” elkülönülő egyetlen társadalmi intézménynek – olyan kitüntetett szerepe, a családi életnek pedig „ellenzéki” színezete és „védővár” jellege az egyének biztonsága, „titkoltan-valóságos” életcéljainak elérése szempontjából. Ugyanakkor ezért váltak a magyar családok „válsággócokká”: túl sok funkció, túl sok – máshol le nem rakható – teher hárult rájuk. A család „válságaként” értelmezett jelenségek – a válások magas száma, a generációs együttélésekben mutatkozó gyakori feszültségek, a mentálhigiénés zavarok, a tömegesen jelentkező neurotikus tünetek – nem a családi életforma kínálta együttélési keretek elutasításáról vagy felbomlásáról tanúskodnak, hanem éppenséggel arról, hogy a családnak az elmúlt évtizedekben a tradicionálistól és a normálistól eltérő kvázipolitikai funkcióikat is teljesítenie kellett. Hiszen a családi élet volt csaknem az egyetlen lehetséges színtér a skizofrénia, a kettős létmód feloldására, a külvilági alkalmazkodásban gyakran megroppantott önbecsülés helyreállítására; ez volt a „normalitásra” törekvés egyedül egészséges (vagy potenciálisan legalábbis egészségessé tehető) szigete.¹⁰

Ebben az értelemben pedig az individuális lét intézményes keretei mégiscsak alkalmasak voltak arra, hogy a bármily szelídített diktatúrával szembeni ellenállás tudatát fenntartsák, mégse *csak* egymástól elszigeteljenek és elidegenítsenek, hanem – legalábbis az informalitás szférájában érvényes minták segítségével – a társadalom összekötő szöveteként szolgáljanak.

Fontos továbbá megjegyeznünk, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójára a családokban őrzött és átadott „passzív szembenállás” magatartása már távolról sem korlátozódott a szűken értelmezett privátszférára. Jóval többről volt már szó, mint a családi keretek között sikeresen véghezvitt kispolgári gyarapodásról, illetve az ehhez szükséges tudás szigorúan „magánéleti” átadásáról.

Az informális társadalom ugyanis már nemcsak a kétpillérű életberendezkedés megszervezését és általánossá tételét tette lehetővé, hanem lassan erodálta a formális társadalom intézményeit is. A magánéletben szerzett és szervezett tudások és magatartásminták észrevétlenül átlopakodtak a munkahelyi viszonyokba, az iskola használatába, a felkínált hivatalos szociálpolitikai keretek és intézmények társadalmi átértelmezésébe.¹¹

Ezzel pedig megindult a kettősségek polgári indíttatású felszámolása, azaz (legalábbis a terjedő kulturális minták és a kiépült latens közösségi hálók révén) a magyar társadalom felmutatta készenlétét az informalitásba szorított folyamatok *polgári szabályok* szerinti rendezésére.

Más szavakkal: a formális társadalom és gazdaság legitimációs alapjait az informális társadalom és gazdaság „törvényen kívüli törvényeinek” átszivárgása ásta alá. Ekképpen pedig – elvileg – lehetővé vált a társadalmilag intézményesült skizofrénia lassú megszüntetése, az informális társadalom teljesítményein, polgáris készenlétén és megszervezettségén alapuló új rendszer-integráció, amely a siker és a stabilizálódás reményével építheti magába mind a kialakult kulturális mintákat, mind az informalitásban már demokratizált politikai tapasztalatokat.

A sikert és a stabilizációt persze csak az egyik esélyként fogalmazhatjuk meg, aminek belső feltételei – a válság megannyi nyomasztó jelensége ellenére – a jelenkori magyar társadalomban a külhoni és a hazai fejlemények folytán történelmileg kedvezőek.

A bevezetőben említett dezintegrációs tendenciák azonban mégis veszélyt jelenthetnek. Forrásuk ugyanis csak részben maga a válság, amit – minden feszültség ellenére – az átrendeződés „természetes” tehertételének kell tartanunk.

A válságfolyamatokhoz köthető dezintegrációs tendenciák ugyanarról a töről táplálkoznak, amelyről a fentebb leírt integrációs potenciálok, nevezetesen a Kádár-rendszer kettősségeiből és felemás jellegéből vezethetők le. Mindenekelőtt azzal függnek össze, hoy a legutóbbi időkig az informális világban kifejlődött polgáris magatartások széles körben gyakorolhatóak voltak ugyan, de nem voltak *vállalhatóak*. A kettősségnek ez az oldala pedig az emberi közlekedések bizonytalanságaihoz, általános bizalmatlansághoz és a személyi integritások gyakori megroppanásához vezetett. A polgári integráció megizmosodásához komoly értékrendbeli fordulatnak, újfajta igazodási viszonyoknak és a mindennapi érintkezés újfajta szabályainak kell kialakulniuk, s ez mindenképpen rendkívüli adaptációs terhet jelent, nehezen kezelhető morális és egzisztenciális zavarokat okozhat. A feszültségteli légkörben pedig előre nem látható hiszterizálódás mehet végbe, aminek veszélyét csak fokozhatják a politikai csatározásokban elő-előbukkanó antiszemita, nacionalista és rasszista indulatok.

A dezintegrálódásnak, a társadalom kettészakadásának, a törékeny polgáris teljesítmények esetleges erodálódásának veszélyeit a mai magyar társadalom rendies vonásaiban lelhetjük fel.

A szocialista berendezkedés a két háború közötti magyar társadalom rendi szerkezetét jelentékenyen átváltoztatta ugyan, de felszámolni nem tudta. Sőt – mint ezt számos elemzés kimutatta –, a totalitárius társadalomirányítás sok vonatkozásban adekvát formákat és intézményi kereteket talált e viszonyokban, amelyeknek tartalmát új ideológiák nevében és a rendies pozíciók új társadalmi rétegekkel való feltöltésével még fel is erősítette. A szocialista gazdaság nagy munkaszervezetei, az iskolai oktatás poroszos rendszere, az egészségügy vagy a szociálpolitikai szolgáltatások működtetése, a közhivatalok szelleme és eljárás módja a rendiség megannyi vonásától terhes.

A rendi pozíciók elfoglalói, a káderszemponatok szerint kiválasztott vezetők, párttitkárok, a hivataluk betöltésére alkalmatlan tanácselnökök, osztályvezetők és főorvosok helycseréje hovatovább – ha fájdalmas ütközések árán is, de – végbemegy. Az egykor e pozíciókból kiszorított úri-keresztény középosztály egy része azonban ma – sértettségét, jogtalannak ítélt hajdani eltávolítását kompenzálандó, és a szocializmus kiválasztási rendjét elutasító társadalom bejegyzését remélve – hajdani előjogait véli érvényesíteni, amikor e pozíciók szakmai tudáson és rátermettségen alapuló betöltése helyett a hivatásrend tradícióit eleveníti fel, egykori tulajdoni követelésekkel és nosztalgikus ideológiákkal támogatva meg azokat. A rendiség rendiséggel való felváltása – kell-e mondani – nemcsak a liberális demokrácia potenciáljainak csökkenését eredményezheti, hanem oda vezethet, hogy megakad és eldugul még az utóbbi évtized lassan a káderszemponatokat háttérbe szorító, legalább a technokratikus értékrendet érvényesítő elitcseréje is.

A rendiség másik pólusának „újraéledése” legalább ennyire fontos veszélyforrás.

A fentebb leírt polgáris és modernizációs folyamatok, bár társadalmilag igen szélesek voltak, mégsem fogták át a magyar társadalom minden rétegét. Eredményeit nem élvezhették azok az egykori agrárproletárok, uradalmi cselédek, szegényparaszatok és – mindenekelőtt – a cigányok, akiket a szocialista munkaerő-politika teljes rendi alávetettségükben „emelt át” a nagyipari vagy a nagyüzemi mezőgazdaság legkedvezőtlenebb segédmunkási és napszámosi pozícióiba, s akiknek lenti társadalmi helyzetét későbbi utódaik lényegében változatlan formában örökölték. A teljes foglalkoztatás és a munkaviszonyhoz kötött szociálpolitikai járandóságok mellett a legrosszabb helyzetű társadalmi csoportok létalapja – még ha a soha fel nem számolt szegénység közepette is – többé-kevésbé biztosítva volt.

A válság e rétegeket ma a partvonalon kívülre sodorja. Kiszorításuk nem egyszerűen szegénységüket mélyíti el, hanem társadalmi tagságuktól fosztja meg őket. A szegényedő és lecsúszó középrétegek velük szembeni indulatai pedig a kitzasztást sokszor az elviselhetetlenségig fokozzák. Az egykori kényszerasszimilációt és a totális hatalom mindenkit maga alá rendelő „társadalmi integráltságát” ma e rétegek számára a teljes jogfosztottság és mindenoldalú gettósodásuk kilátásai váltják fel. A leszakadás és a társadalom testéből való kiszakadás e dezintegrációs folyamatai mellett, az egymással értetlenül szemben álló, kölcsönösen félelmeiktől terhes kultúrák mind gyakoribb ütközéseitől övezve, a polgári teljesítményeket a bármikor bekövetkező és kezelhetlenné váló társadalmi robbanás fenyegeti.

E folyamatok ma még megfordíthatóak, de veszélyüket fel nem ismerni – vakság volna. Nem egyszerűen gazdasági kérdés, hanem a magyar társadalom valóban polgári mivoltának próbaköve, hogy az új rendszer-integráció tartalmainak, jogrendszerének és intézményeinek kialakítása során a teljes értelemben vett emberi jogok kimunkálása prioritást kap-e. Ez nem csak a társadalmi béke – sokáig nem halogatható – alapfeltétele. A többség kiteljesedő jogai is visszavonhatóak ugyanis mindaddig, amíg „rendi hovatarozáson” múlik, hogy az emberi létfeltételek minimumaiból a gyakorlatban kit mi illet meg.

JEGYZETEK

¹ A társadalom kétfajta integrációjának értelmezéseiről és egymáshoz való viszonyukról érdekes gondolatokat vet fel Ferge Zsuzsa nemrégiben megjelent tanulmánya. (Ferge Zsuzsa: Variációk a társadalmi integráció témájára. In: *Esély*, 1990/1.) Az írásban jelzett megközelítések közül az általam itt felvetettek talán leginkább a habermasi gondolkörhöz kapcsolódnak. A nyolcvanas évek elejének hazai társadalmelemzésében mindenekelőtt Vajda Mihály és Szabó Miklós fogalmazott meg az enyémmel rokon gondolatokat a társadalmi integráció értelmezéséről. Számomra e tekintetben legfontosabb írásaik: Vajda Mihály: *Realizmus és lényeglátás*. (A Bibó-émlékkönyv.) In: Vajda Mihály: *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Századvég Kiadó, Budapest, 1989., ill. Szabó Miklós: *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében*. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc-könyvek, Budapest, 1989.

² A társadalmi integráció és a konformizmus problémáinak végiggondolásához igen fontos inspirációt jelentettek számomra Szabó Miklós 1988-ban formába öntött fejtegetései a modern liberalizmus demokráciakritikájáról. Gondolatmenetének néhány kulcsmondatát hadd idézzem szó szerint is: „»A különbözőség szabadsága« kerül szembe az azonosulás parancsával, az egyformaság kényszerével. A probléma megoldását a demokratikus viszonyok továbbfejlődése adja: a politikai pluralizmus szervülése az élet bázisszintjén. Az egyén nem emancipálhatja magát autonóm személyiségként a közösségtől, viszont autonóm személyiségként választhat a politikai élet piacán egymással konkuráló közösségek között. Nem emancipálódhat a konformizmustól, de »konformizmust választhat.«” (I. Szabó Miklós: A liberalizmus elvi kérdései. II. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc-könyvek, Budapest, 1989.)

Az „élet bázisszintjén szervülő” politikai pluralizmus hazai esélyeire és azok fenyegetettségére – mint az integrációs problémák egyik legfontosabb kérdésére – később még visszatérek.

³ Ezen alapul a polgári demokráciákban a politikai állam és a civil társadalom elkülönülése, amely e berendezkedéseknek a totalitárius rendszerekkel szembeni talán legfontosabb megkülönböztető vonása.

⁴ Szalai Júlia: *Társadalmi válság és reform-alternatívák*. In: *Arat a magyar*. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadása, Budapest, 1988.

⁵ Hadd idézzem itt fel egy 1978-as élményemet, amely számomra a Kádár-korszak mindennapi életünkbe épült kettősségeinek, és e kettősségek társadalmi jelentéstartalmának megértése szempontjából meghatározó erejű volt és maradt.

1977–78-ban a szocialista korszak társadalomtörténetét megragadni kívánó filmvállalkozáshoz készítettem interjúkat. (A Lányi Andrással és Vági Gáborral a Magyar Televízió megbízásából akkor megkezdett munkánk befejezetlen maradt. Az élettörténetek történelem vezérelte párhuzamosságainak, majd széttartó pályáinak, illetve sokszor abszurd újratálkozásainak harmincéves ívét végigvezetni és a tévénezők nyilvánossága elé tárni akkoriban lehetetlenség volt. Az elkészült anyagok nyomán a TV illetékes főosztályvezetője a munkát leállította, és a „megrendelést” visszavonta. Talán az egykori ötlet egyszer még megvalósulhat: az idő elérkezett és megérett rá.)

Az előkészítések során egy budapesti szakmunkásképző szakoktatási igazgatóhelyettesével ültem le beszélgetni. Beszélgetőpartnerem ötvenes éveiben járó, megviselt arcú, egyenes tekintetű munkásember volt. Életpályájának 1946 és 1954 közötti szakasza a korszaknak megfelelő, tiszta szándékú és tisztességes alapú sikertörténet volt: A szociáldemokrata orientációjú, kisiparos családi háttérből származó, tehetséges és feltörekvő fiatal munkásembert „kiemelték”; gyors előmenetellel elvégezte a Műegyetem műszakitanár-képzőjét, majd egy budapesti gyárban a gyári szakképzés megszervezője, főművezető, utóbb pedig gyáregységvezető lett.

Élete korai szakaszának részletes elmesélése után, beszélgetőpartnerem – 1978 „félhivatalos” beszélgetési szabályainak megfelelően – annak rendje-módja szerint átugrotta és homályban hagyta az 1954 és 1958 közötti éveket. Megpróbáltam beszélgetésünket visszaterelni erre az időszakra és – eseménytörténeti szinten – tudakozódni e négy év felől. Próbálkozásom zavarba hozta; addig tartózkodóan oldott magatartása feszültté, csaknem ellenségessé vált.

ljedten érzékeltem a helyzet abszurditását; a helyzet kulcsa – az interjúszituáció mindenkori szabályai szerint – az én kezemben volt. Tudtam: csak jót vagy rosszat léphetek, de a felelősség mindenképpen az enyém.

Az újabb próbálkozást már másfelől indítottam, és kimondtam: „Nézzé, tudom, hogy mindannyiunknak nehéz beszélni *azokról* az évekről, de...”

A helyzet hirtelen megoldódott, és – az *együttvé tartozás* új alapjain – beszélgetőpartnerem a következőképpen reagált:

„Na jó! Ugyebár, mint *mindketten* tudjuk, 1956. október 23-a keddre esett.” – Innentől kezdve pedig egy *egészen más* élettörténet következett. 1956 októberének–novemberének napra pontos felidézése után a törések, a szenvedések, a megaláztatások, az önemésztések, a megoszthatatlan félelmek, a lassú visszatalálás, a nagy kínokkal visszaszerzett tisztesség és tartás sorstörténete.

A következő napokban végigkérdeztem családtagjaimat, barátaimat és ismerőseimet: milyen napra esett 1956. október 23-a. Csaknem mindenki tudta. Pedig a huszonkét év alatt sohasem emlegettük. Mégis számon tartottuk, mint egy sorsközösség jobb időkre megőrzendő relikviáját. *Volt* tehát informális nyelvünk, utalás- és szimbólumrendszerünk, ami másokkal, sokakkal egybekapcsolt, és túlélte a „hivatalos” közlekedéseinkben lassacskán magától értődő természetességgel kezelt elfojtásainkat.

⁶ Az 1990. tavaszi választásokat, illetve azok közvetlen előzményeit elemezve, Schmidt Péter például így ír:

„...ne feledjük, ma több mint 60 párt jegyeztette be magát a bíróságokon. ... Ez a szétaprózottság következménye annak az egypártrendszerű struktúrának, amelyik képtelenné vált a politikai törekvések integrálására és így széttagolta a társadalmat. De ilyen nagyságrendű politikai széttagoltság a társadalom egészségtelen állapotára utal. Politikai integráció nélkül az ebből való kigyógyulás elképzelhetetlen.” (Schmidt Péter: *Választottunk...* In: *Parlamentári választások, 1990*. MTA Társadalomtudományi Intézet kiadása, Budapest, 1990.)

⁷ Az *egyetlen* lehetőség *általános* tudatosulásának jeleként értelmezem, hogy választási kampányában valamennyi politikai erő feltűnően hasonló társadalmi programot fogalmazott meg: a piaci viszonyok intézményesítését, a többpárti parlamentarizmus megteremtését, a polgári szabadságjogok alkotmányos szavatolását ígérték. A politikai erők különbségei és a politikai küzdelmek tétjei nem a távlati programokban, hanem a hivatkozott és továbbépíteni kívánt tradíciókban, a nyelv- és fogalomhasználatban, a kulturális orientációkban vannak.

⁸ Ezzel a forradalom leverése utáni történelem sajátos „megoldást” hozott arra a problémára, amelyről Bibó István 1947-ben még a következőképpen írt: „A magyarországi kispolgárosodásnak ... külön jellegzetessége az, hogy még heterogénebb tömegeket foglal magában, mint a tőlünk nyugatabbra fekvő országokban ... Mindezek ugyanakkor, mikor egy életnívójában, lakásviszonyaiban és életideáljaiban mind nagyobb mértékben egységesedő tömeget alkotnak, nem rendelkeznek semmiféle társadalmi tudattal, de még egységes közösségi tapasztalatokkal sem, s elég nagy hányadukban, különösen pedig legújabban megjelent tömegekkel kívül esnek a szabadság és emberi méltóság nagy, egységes európai forradalmának a tapasztalatain és a hagyományain. ... Nehezen is lehetne közös öntudatuk, hiszen a legfontosabb konkrét emberi, társadalmi és politikai élményeik egyenesen ellentétesek egymással. A jobb kisiparos és kiskereskedő rétegek számára a szakmai elkülönülés és az anyagi függetlenség a legfontosabbak; a szervezett munkások a maguk elnyert életnívóját a munkásság osztálytudatos harci szervezettségének tulajdonítják, a kistisztviselői-magánalkalmazotti tömegek szorgalmuknak és megbízhatóságuknak, az altisztviselők szolgálatkészségüknek; viszont a lecsúszott úri és középosztályi rétegek régi igényeik és külön osztályöntudatuk szigorú fenntartásába és helyreállításába fektetnek minden erőfeszítést.” (Bibó István: *Kispolgárosodás és hivatalnokság*. In: Bibó István: *Különbség*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1990.)

Nos, az ötvenes évek első felének mindent felülmúló nagy társadalmi átrendezése, a Rákosi-diktatúrával való szembefordulás 56-os érdekezéssége, illetve a forradalmat követő elnyomás közös megaláztatása a heterogén élményeket és társadalmi tapasztalatokat – ha az eltérő időben és eltérő okból elszenvedett sérelmek negatív átélhető közösségének

tudatával is, de – nagyban egységesítette. Ezzel pedig a különböző eredetű kispolgári aspirációknak széles rétegek által közösen osztott politikai tartalmakat adott.

⁹ A nyílt szembenálláson alapuló, kis létszámú politikai mozgalmak különböző generációinak – az 1956-osok népies és urbánus irányzatának, a 68-asoknak, majd a hetvenes évek vége demokratikus ellenzékének, a nyolcvanas évek első fele békemozgalmának és militáns környezetvédő mozgalmának – merítési bázisa nem véletlenül korlátozódott a javarészt humán értelmiségre, illetve az egyetemistákra. Élethelyzetüknél, háttérüknél fogva ezek a csoportok engedhették meg maguknak a tabuszegést követő marginalizáció tétjét, mert kapcsolatrendszerükkel, jól konvertálható tudáskészletükkel volt hová visszavonulniuk, így marginalizációjuk nem vezetett – nem vezethetett – a társadalomból való teljes kitzításukhoz. Ez mit sem von le a nyílt szembeszegülők személyes bátorságából, és nem kisebbíti átéltszenvedéseiket sem. Elvitathatatlan szociológiai tény azonban, hogy mintájuk a többség számára – visszavonulási háttér híján – nem volt követhető.

¹⁰ Érvelésem alátámasztásaként hadd hivatkozzam arra, hogy Magyarországon nemcsak a válások, hanem az újraházasodások száma is kiemelkedően magas. A két jelenség valójában csak együttesen értelmezhető (bár a szaksajtón kívüli nyilvánosságban együttes számbavételükre ritkán kerül sor). Márpedig a házassági kedv töretlensége arról tanúskodik, hogy a családi élet megzavarodása után, az emberek igen nagy hányada a maga számára *újraépíti* a védelmet és integritást nyújtó kereteket. Teszi ezt vélhetőleg azért, mert másfajta életformát erőn felüli megpróbáltatásnak és védtelensége kockázatos fokozásának tartana.

¹¹ E jelenségről bővebben írtam *Korai kivonulás a munkahelyekről (Esély, 1989/1.)*, illetve *Iskola a választáson (Csak reformot ne... Szerk.: Lukács Péter és Várhegyi György. Edukáció Kiadó, Budapest, 1989.)* című dolgozataimban.